

ДО ПИТАННЯ ПРО «ЗАЧАКЛУВАННЯ» ТА «РОЗЧАКЛУВАННЯ» СВІТУ

Гуманітарний інститут Національного авіаційного університету

У статті аналізуються такі поняття, як „ірраціональне”, „міфологічне”, „естетичне”, „міфопоезис”, „ініціація”.

Вступ

Колись Макс Вебер писав про раціоналізацію та „розчаклування” світу, що стали основами лібералізму і капіталізму [див. 1]. Переваги раціоналізації легко зрозуміти: якщо у світі все буде доцільним і раціональним, тоді не буде ані конфліктів, ані війн, ані будь-яких ідеологічних розбіжностей. Дж. Леннон виразив цю ліберальну утопію у знаменитих рядках: „Imagine, there's no countries, it isn't hard to do, nothing to kill or die for, and no religion too” [1]. Водночас, прозорими є й контраргументи. Настирна вимога світу без війни може призвести до небаченого тоталітарного контролю і маніпуляції. Якщо ти боїшся терористів, тоді неодмінно дозволиш відповідним органам контролювати свою електронну кореспонденцію, відстежувати мобільні дзвінки, обладнувати на вулицях і паркінгах відеокамери, щоб було легко „попередити загрозу”. А ще краще поставити камеру у себе дома, у кімнаті, на зразок тієї, що була у головного героя роману Дж. Оруела „1984”, і тоді влада буде за тебе спокійна. Такий гротескний лібералізм не гарантує свободу, а цілком позбавляє її. Раціоналізація, що стає основою секулярного суспільства, робить усіх терпимими один до одного, і водночас - байдужими. Християнські теологи провели б тут паралель між нейтрально світською байдужістю і сатанинською „теплохладністю” – рисою, про яку згадується в Новому Заповіті (Одрк., 4:14). Але й в суто світській трактовці зрозуміло, що абсолютно раціональна людина без подиву та здивування втрачає саму себе. Байдужому закриті у двері у світ віри і філософії, поезії і музики, живопису і танцю. Байдужий не може закохатися, бо не в змозі побачити в іншому унікальне потаємне Ти. Байдужість – замкненість у панцирі свого „я”, якому нудно із самим собою. Мабуть, людина закінчує свій „земний шлях” внаслідок не хвороб, а внутрішньої втоми, неможливості подиву. Ми не помираємо, а просто втомлюємося від життя, і останнє, що може здивувати нас, – це власна смерть.

Але до того, як померти, ми перетворюємося на циніків. Саме цинічний розум й уможливіє раціоналізацію і розчаклування. Петер Слотердайк у „Критиці цинічного розуму” писав про циніків західної культури, які від усього утомлені, у всьому розчаровані, більше ні в що не вірять. Уявімо собі, що таке збайдужіння й цинізм наступають у межах усього людства на землі. Чи не стане тоді епоха тріумфу цинізму кінцем історії, про який сповіщав Френсіс Фукуяма? Історія людства зупиниться, подібно до того, як рано чи пізно зупиняється життя людини, яка старіє і вмирає. Події більше не будуть відбуватися, тому що справжня подія завжди характеризується новизною, що відрізняє її від іншої, попередньої події, а відчуті новизну можна лише подивом. Лінійний час, що прямує від минулого до майбутнього, замкнеться у колі вічного теперішнього, до тотожності одного і того ж самого. Що ж, залишається послівчувати тим людям, які не читали й ніколи не прочитають ані творів Фукуями, ані Слотердайка, але живуть, реалізуючи їхні сценарії.

Постановка проблеми

Повертаючись до М. Вебера, потрібно зауважити, що його аналіз соціальних процесів не враховує зворотної тенденції культури до зачаклування світу. Саме зачаклування є протипотутою настанню кінця історії, або епохи тотального цинізму. Зачаклування як характеристика культурного буття є позаісторичним явищем. Під зачаклуванням ми розуміємо окреслення людиною меж ірраціонального, тобто того, що пізнається не розумом, а серцем. Зачаклування, таким чином, є, з одного боку, входженням до сфери чуттєвого, або естетичного, а з іншого – міфотворенням. Б. Паскаль, А. Шопенгауер, Ф. Ніцше, М. Шелер, Г. Сковорода – ось далеко не повний список тих мислителів, хто відстоював цінність ірраціонального елементу у людському житті.

Аналіз джерел

У статті ми спираємося на ідеї М. Бубера, М. Вебера, М. Еліаде, Л. Зоджея, Дж. Кемпбела, Л. Леві-Брюля, Дж. Р. Толкіна, Х. Френкфорта, Е. Фромма, А. Шюца. За вихідну береться ідея Мартіна Бубера про два базових відношення до світу: Я-Ти і Я-Воно. Потім ця ідея доповнюється і збагачується у творчості Альфреда Шюца, який аналізує два рівні нашого „життєвого світу”: „Ми-відношення” (персональні, інтимні, приватні) і „Вони-відношення” (безособові, публічні, поверхневі). Далі проводиться наступна паралель: відношення Я-Ти можливі у міфологічному (ширше - міфопоетичному) сприйнятті світу. Раціоналізація і розчаклування світу призводять до деградації унікального Ти у анонімне Воно. Установка на Воно, що пронизує наше сучасне капіталістичне суспільство, не тільки дегуманізує людські відносини, але й руйнує культуру у своїх підвалинах, адже культура не може функціонувати без царини чуттєвого та міфологічного. Чисто раціональною є лише техніка і машини. Ця думка простежується у художніх творах таких письменників, як Х. Борхес, Дж. Джойс, М. Павич, Г. Петрович, Дж. Толкін тощо.

Міфопоезис

Які функції виконує естетична діяльність (зокрема, художня творчість)? Вона поетизує життєвий світ, тобто виступає засобом трансцендіювання людини за межі повсякденності. Поетизація світу – це рух не до самих речей (здаймо гасло Едмунда Гусерля „Назад до речей”), а до їх первообразів. Якщо строга наука покликана знімати з речей павутиння додаткових смислів, двозначностей, упереджень, художніх образів, тобто залишати все „неприкритим” і „голим”, то поезія накладає на речі чари зі слів, зачаровує речі.[2] У словнику В. Даля читаємо, що „поезію називають витонченістю, красою ... здатність, дар звільнятися від насущного, підноситися мрією та уявою у вищі сфери, створюючи первообрази краси” [див. 2. с. 112]. Ми могли б додати, що справжня поезія підносить нас у платонівський світ ідей, незмінних сутностей, вічних смислів, думок Бога. Як пов'язані між собою естетичне й міфологічне?

По-перше, міф, так само як і поетична творчість, трансцендує нас у вищі сфери і долучає до царини священних першобразів, або архетипів. Естетичне і міфологічне зачаклування світу є передумовою подолання людиною свого тваринного існування. Уява, фантазія, творчість і віра трансцендують (підносять) людину за межі повсякденного „життєвого світу” (А. Шюц), підпорядкованого інстинктам та причинно-наслідковим зв'язкам. У ірраціональному може відбутися все-що-завгодно-в-будь-який-момент, тому що логіка подій ірраціонального є зовсім іншою. Точкою перетину естетичного і міфологічного є кохання – доторкання людини до таємниці буття і піднесення її на якісно новий рівень.

По-друге, творчість і міф поєднуються у „міфопоезісі” – здатності сотворити міфи силою уяви і фантазії. На думку дослідника Х. Френкфорта (Н. Frankfort), міфопоетичне мислення – важливий етап у розвитку людської думки, що передував появі модерного (наукового) типу мислення, у рамках якого людство не мислило генералізаціями (абстракціями) та універсальними законами, а бачило за кожною подією дію богів чи духів. Х. Френкфорт пише, що „фундаментальною різницею у відношенні модерної і домодерної людини до оточуючого світу є наступне: для сучасної людини з науковим типом світогляду феноменальний світ є неістотою, безособовою цариною Воно; для древньої людини – все оточуюче є істотою, особистісним Ти” [3, с. 31]. Тут важливо відмітити два пункти. По-перше, для первісних людей міф є справжньою, а не вигаданою історією. На це вказують такі відомі вчені, як Мірча Еліаде та Клайв Льюїс. По-друге, здатність до міфотворення, як зазначає А. Леві-Брюль, – це скоріше „не історичний етап в розвитку людства, а певний стан ментальності” [4, с. 11]. І це дає підстави стверджувати, що, хоча з часів Нового часу міфопоетичне мислення змінюється на науково-раціональне, проте інтенція до міфопоетизації зберігається і дається взнаки й у наш час - у літературі та кінематографі. Зокрема, у наративному жанрі міфопоезису, де робиться спроба створити вигадану міфологію, такі автори, як Дж. Р. Толкін, К. Льюїс, Х. Лавкрафт, Дж. Лукас, С. Спілберг та інші намагаються поєднати традиційні міфологічні теми і архетипові мотиви в художньому творі. Відомий дослідник міфів Джозеф Кемпбел говорить про міфологічний framework, через який будь-яка цивілізація себе описує і пояснює. Отже, без міфології суспільство не може функціонувати. І тут не важливо, як ця міфологія виражається: у вигляді грецьких міфів, або казкового світу „Зоряних війн” чи „Нарнії”. У мистецтві сучасна людина зачаклує світ, який вона сама ж попередньо розчаклувала за допомогою науки і техніки. Користуючись термінологією Мартіна Бубера, можна сказати, що міфопоезіс є сучасною спробою перемикання модерної науково-раціональної відчуженої установки „Я-Воно” на персоналістичну установку „Я-Ти”.

Естетичне і міфологічне

У житті людини раціональне і нераціональне змішані. Під раціональністю ми розуміємо не просто осмисленість людиною власних дій і саморефлексію. Це було б занадто широке визначення, й тоді можна було б стверджувати, що шаман і політтехнолог однаково раціональні. Під словом „раціональність” (у вузькому сенсі) ми розуміємо покладання конкретних цілей з метою отримання практичного результату (користі). Ідеологія і соціально-політична боротьба, мораль та виховання, робота і відпочинок – все це можна звести до сфери раціонального. На противагу цьому ірраціональне ми розуміємо як те, що, з одного боку, несе чисту естетичну вартість, приносить людині естетичне задоволення, а отже, є цілком саме по собі без практичної користі, а, з іншого боку, вводить нас у царину міфологічного, сферу колективної або індивідуальної віри. Потужність раціонального та ірраціонального елемента коливається від епохи до епохи. Відомо, що життя кожного з нас проходить і оцінюється не тільки за практичними критеріями (кар'єра, статок, суспільне визнання), але й за естетичними критеріями (почуття, стиль, творчість). Шекспірівське, „життя - це гра, а люди в ній – актори” – апологія естетичного, коли художня творчість проступає у перепітнях життя, а реальне життя - у художніх образах, які несуть естетичне задоволення. Життя, подане під таким кутом зору, стає мистецтвом, а отже, керується не позначками „потрібно”, „справедливо”, „корисно”, „добре”, а оцінками „весело”, „стильно”, „вишукано”, „захопливо”, „нудно”. Водночас життя кожного з нас – результат особистісного міфотворення. Мій життєвий шлях – це, по суті, простір вигаданої мною міфології, в яку я вірю сам і змушую повірити інших. Якщо ти успішний, розумний, привабливий, закоханий – це об'єктивні риси чи результат твоєї персональної міфології? Естетичне і міфологічне (як грані ірраціонального) ніколи не зводяться і не можуть бути досягнуті раціональним чином: ані ідеологічними кліше, ані класовою, національною або расовою боротьбою, ані економічними інтересами[3]. Деякі, могли б тут зауважити, що релігія носить теж ірраціональний характер і вслід за Тертуліаном сказати: „вірую, тому що абсурдно” [5, с. 23]. Ми б додали, що вибір людиною певної релігії у наш час обумовлений не в останню чергу естетичними критеріями, а також міфологемами масового суспільства („правильно – помилково”, „прогрес – мракобісся”, „нормальний – фанатик”, „Захід – решта”). Комусь „подобається”, а комусь „не подобається” той чи інший культ, конфесія, обряд - ми маємо тут справу із цілком ірраціональними

аргументами. Шопенгауер назвав би їх волею, для утвердження якої інтелект пізніше вигадує раціональні аргументи. Спочатку людина чогось сильно бажає, а вже потім пояснює собі та іншим, „чому” і „навіщо”.

Колись, в традиційному суспільстві естетичне було підпорядковано сутнісному, метафізичному, священному. Під час ритуалів ініціації людина дізнавалася про міфи, історії, що пояснювали світ природного за допомогою надприродного. Але згодом, у добу модерну, а особливо у час постмодерну естетичне вирвалося на свободу і підпорядкувало собі все інше. Стало важливим не „що”, а „як”. І відтоді „все стало естетичним” (Ж. Бодріяр). Зараз все глибинне і сутнісне має бути підпорядковане поверховому, візуальному (в протилежному випадку воно не буде користуватися попитом на ринку). Але спрямування до міфологізації і ритуалів посвяти залишається й сьогодні. Саме завдяки цьому життя не перестало бути таємничим зачаклованим всесвітом, всупереч філософським проектам перетворити його на мертву пустелю практичного розуму, де разом із зникненням естетичного (почуття краси, замилювання і любові) зникли б смисл і значущість взагалі.

Ініціація у традиційному суспільстві

Отже, сьогодні людина секулярного світосприйняття „стрибає” у зачаклований світ за допомогою естетичного: уяви, фантазії, захоплення. Творчість виражає метафізичну потребу людини у таємничому, ірраціональному, „не-від-світу-цього”, проте практично не виводить її на рівень трансцендентного, священного, пропонуючи лише їх однієї сурогати. Ми могли б сказати, що естетична діяльність сьогодні - лише маленький залишок того, що існувало у традиційних суспільствах, коли людина трансцендіювала себе за допомогою ініціації, спеціальної процедури, що змінювала соціальний, а головне - духовний статус людини. Під час ініціації людина потрапляла в граничну ситуацію, певне випробування, яке супроводжувалося сильним страхом смерті. Так відбувалася посвята у нове життя. Всупереч критикам, ініціацію слід розглядати не стільки як соціокультурний, суто історичний феномен, що мав місце в первісному суспільстві, скільки як одвічний ірраціональний потяг людини до морального і духовного[4] самовдосконалення, до „розширення особистості” (К. Юнг). В такому сенсі ініціація постає не лише обрядом традиційного суспільства, а глибинною екзистенційною потребою людства протягом всієї його історії.

У стародавніх суспільствах ініціація пов'язує людину з міфом, із незмінною парадигмою, гарантуючи людині психологічну і онтологічну безпеку. Тому ініціація є центральним пунктом традиційного суспільства. На думку відомого дослідника Мірчі Еліаде, цей обряд відсутній в профанізованому західному суспільстві, де людина більше не причетна до ре-актуалізації міфу, але „покишена на самоті з серйозним завданням творити історію” [6, с. 56]. Втім, М. Еліаде зазначає, що ініціація хоч і усунута як практика, але не зникла як фундаментальна архетипова потреба. В 60-ті роки ХХ ст. ми знаходимо спроби повернутися до певної форми ініціації, наприклад, у намаганні ритуалізувати вживання наркотиків в деяких субкультурах.

Термін „ініціація” походить від латинського слова „initio” - починати, посвячувати, вводити в культові таїнства, здійснювати містерії, таїнства. Ініціація означає перехід індивіда з одного статусу в інший, зокрема включення в деяке замкнене коло людей (коло жерців, шаманів, езотеричний культ тощо) і обряд, який супроводжує цей перехід. Обряди ініціації називаються перехідними обрядами, або обрядами посвяти. Ініціація посвячує людину у таємницю світу, окреслює межі ірраціонального у життєвому світі, і тим самим знову-таки зачакловує його. Особливістю структури як традиційних, так і сучасних ініціатичних обрядів є те, що вони складаються із трьох частин:

1. Виділення індивіда з суспільства, оскільки перехід має відбуватися за межами усталеного світу. „Адепт” ініціації усвідомлює важливість трансценденції свого повсякденного існування, тому що, на його думку, позбавлене значущості і смислу („meaningless”). Людина має подолати свої межі, розширивши горизонт життєвого світу.

2. Межовий період, який триває від декількох днів до декількох років. Символом цього періоду є ініціатична смерть. Тут відбувається відмова, зречення світу, заперечення попередньої ідентифікації. У сучасному випадку, йдеться, передусім, про відмову від однієї системи цінностей на користь іншої, а саме - трансформацію життєвої позиції, де пріоритетом є споживання, у життєву позицію, де головною цінністю є споглядання, невтручання, або, як сказав би Лао Цзи, недіяння (у-вей). Використовуючи метафору Еріха Фромма, людина споживацького типу культури, яка бажає пройти ініціацію, добровільно відмовляється від настанови „володіння” і „переключається” на настанову „бути”.

3. Повернення, реінкорпорації в новому статусі або в новій підгрупі суспільства. Це так зване ініціатичне переродження, коли адепт наново народжується. Переродження супроводжується трансформацією особистості.

Ініціація осмислюється як смерть і нове народження, що пов'язане з переходом у новий статус, коли індивід нібито нівелюється в своїй старій формі, і його старі якості знищуються. В той же час перехід до нового статусу супроводжується страхом смерті, де останній виступає „граничною ситуацією” під час ініціатичного випробування.

Пробудження від смерті-сну

Важливим є й те, що сама ініціація означає подолання неістинного існування, яке саме по собі є смертю. Тобто життя до ініціації – це небуття, неіснування. Це - смерть, яка асоціюється зі сном, невіглаством,

незнанням, гріхом. Як сказав російський мислитель А. Герцен, „ми проходимо життям спросоння та помираємо в чаду нісенітниць та дрібниць, так і не прийшовши до тями” [7, с.43]. Усвідомити своє призначення, здолати духовне невігластво і „прийти до тями” – ось головне завдання адепту ініціації.

Аналізуючи символ смерті-сну в різних культурах, Мірча Еліаде зазначає, що вони виступають нерозлучною парою. В європейській культурі середньовіччя була широко розповсюджена епітафія: „спить мирним сном”. Ще раніше, у культурі давніх греків, Танатос (бог смерті) був рідним братом Гіпноса (бога сну). Відтак пробудження мало неабияке сотеріологічне значення. Звідси - міфологічний мотив, у якому Бог посилає когось розбудити людей, прокинути їх від сну, який є незнанням, забуттям і смертю. Цей сюжет обігрується в сучасній літературі і кінематографі. Так, наприклад, в одному з епізодів „Володаря кілець” Дж. Толкіна маг Гендальф намагається зняти закляття з короля, який перетворився на старого маразматика і не впізнає власного сина, а в культовому фільмі „Матриця” до головного героя лунає заклик „Прокинься, Нео”. Звернувшись до матеріального, пізнавши тварне і плотське, душа забуває про власне призначення. Вона втрачає свій істинний центр, власну істинну суть. А в процесі ініціації душа покликана прокинутися. „Нехай той, хто спить, прокинеться від важкого сну” – написано в апокрифі Іоанна. Незнання і сон-смерть інколи називаються оп’янінням. У гностиків вважалося, що той, хто знає (тобто власне гностик), схожий на людину, яка була п’яною, але потім потверезішала, прийшла до тями.

Згідно гностичному погляду на світ, у земному існуванні людина знаходиться у стані покинутості, страху, ностальгії. І це існування описується як сон, забвіння, смерть. Посланець, який прокидає людину, дарує їй життя та спасіння. Пробудження передбачає повернення душі до власної ідентичності, пізнання власного небесного походження. Ця формула пробудження притаманна, однак, не лише гностицизму, але й християнству. Ап. Павло говорить в посланні до мешканців Ефеса 5, 14: „Через це то й говорить: „Сплячий, вставай, і воскресни із мертвих, - і Христос освітить тебе”. Згадаймо, що перемога у боротьбі зі сном і довгострокове пильнування є випробуванням під час ініціації. Не спати - означає проявити не тільки фізичну силу, але й духовну силу. Не спати – означає усвідомлювати, бути свідомим. Ісус постійно говорить учням про важливість пильнування. Згадаймо, що саме нездатність учнів боротися зі сном зробила ніч в Гефсіманському саду трагічною. В Євангелії від св. Матфія Ісус говорить: „Обгорнена сумом смертельним душа моя! Залишіться тут, і попильнуйте за Мною” (26, 38) [8]. Але повернувшись, він знаходить учнів сплячими і говорить до Петра: „Отак, – не змогли ви й однієї години попильнувати за Мною?” [там само] (26, 40). „Пильнуйте і моліться” (26, 41) – знову благає їх Ісус - „...батьорий бо дух, але немічне тіло” [там само]. Але всі зусилля марні: „І, прийшовши, знову знайшов їх, що спали, бо зважніли їм очі були” (26, 43).

Висновки

Отже, ми зазначили, що ініціація є прокиданням від сну небуття. Вкажемо на умови можливості самої ініціації. Для символічної смерті і воскресіння в новому статусі людина має бути „вписаною” у відповідний тип культури. Антрополог Луїджі Зоджей (Luigi Zoja) вказує на те, що „ініціація потребує культури, чие відношення зі смертю не було б опозиційним”. [див. 9, с. 34]. Для ініціації потрібна культура, яка не розглядає смерть як величезну тілесну патологію, але вбачає в ній досвід душевної трансформації. Ініціація потребує культури, яка не шукає способів заперечити смерть, тому що боїться її, вбачаючи у ній лише фінал, кінець буття. Ініціація можлива в такій культурі, яка символічно вшановує смерть як початок. Згадаймо, що у цивілізації, в якій ініціація відігравала інституціональну роль, смерть сама по собі мала офіційний статус. У традиційній культурі люди дивилися на смерть не як на повну межу емпіричного існування, а як на зустріч із найвищою цінністю - цінністю сакральною. У сучасній культурі замість духовної ініціації як повноцінного зачаклування світу спостерігаємо здебільшого художню міфопоетизацію, що, звісно, є лише сурогатом повноцінної ініціації.

Список літератури

1. Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма. – М., Республика, 2000
2. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка // vidahl.agava.ru
3. Frankfort, Henri. The Intellectual Adventure of Ancient Man: An Essay on Speculative Thought in the Ancient Near East. Chicago: University of Chicago Press, 1977
4. Леви-Брюль Л. Мистический опыт и символы первобытных людей // Религиоведение. - М., Эксмо-прес, 2000.
5. Патрологія: життя, письма і вчення Отців Церкви. - Львів: Свічадо, 1998. -134—147 ст.
6. Еліаде М. Аспекти міфа. – К., Эксмо-прес, 1997
7. Герцен А.И. С того берега//Избранные философские произведения в 2-х томах –Т 2. – М., Арктогея, 1948.
8. Біблія. Книги старого і нового заповітів.
9. Zoja, Luigi. Drugs, addiction and initiation. L., 1984.